

**СОЛОВЕЦЬКИЙ В'ЯЗЕНЬ ПЕТРО КАЛНИШЕВСЬКИЙ У
НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ РАДЯНСЬКОГО ВЧЕНОГО-ІСТОРИКА
Г.Г. ФРУМЕНКОВА**

У статті характеризуються наукові праці радянського вченого-історика Г.Г. Фруменкова, присвячені соловецькому періоду біографії останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського.

Ключові слова: Г.Г. Фруменков, наукові праці, Соловецький монастир, П. Калнишевський, кошовий отаман, в'язень.

Фруменков Георгій Георгійович (1919-1989) – непересічний учений і талановитий педагог, доктор історичних наук, професор. Він пройшов шлях від асистента кафедри історії до ректора Архангельського державного педагогічного інституту ім. М.В. Ломоносова. Автор понад 200 наукових праць. Значна частина з них стосується історії Росії, Архангельської Півночі, Соловецького монастиря. Відзначений 22 державними нагородами за військову звитягу в роки війни та трудові здобутки. Почесний громадянин Архангельська (1984). Він поєднав у собі найкращі риси: високий професіоналізм, інтелігентність, скромність, добropорядність, відкритість і людяність [2].

У дослідженні «Из истории ссылки в Соловецкий монастырь в XVIII веке» [3] автор детально описує Соловецьку тюрму в зазначений період, становище арештантів. Окремі розділи присвячені політичним в'язням і жертвам релігійної нетерпимості.

Уже в перших рядках видання автор наголошує, що в дореволюційні часи Соловецький монастир був «не лише проповідником християнства і місцем чернецьких молитов, але й державною в'язницею, страшним місцем ув'язнення ворогів самодержавства, кріпацтва та церкви. Функції ката монастир виконував понад триста років – з 50-х років XVI ст. до кінця XIX ст.» [3, с. 3]. Монастирська тюрма була «найсуровішою, ...найжорстокішим застінком синоду, куди ув'язнювали найнебезпечніших ворогів політичного ладу, всіляких «супротивників» влади, котрих звинувачували в «зухвалості та безчинстві» [3, с. 3]. За словами науковця, сумну, криваву пам'ять залишив про себе в серцях людей острог Соловецького монастиря.

Як зазначає Г.Г. Фруменков, тривалий час глибока таємниця приховувала все, що творилось у соловецькій в'язниці. До кінця XIX ст. у друк не потрапляло жодної інформації про монастирське ув'язнення взагалі й про соловецьку тюрму та її режим зокрема. Лише серед народу ходили таємні чутки про страшні соловецькі каземати.

Першим підняв завісу М. Колчин, опублікувавши в «Русской старине» за 1887-1888 рр. два нариси. Особливо цінними стали його матеріали про засланих та ув'язнених в острог Соловецького монастиря в XVI – XIX ст. [1, с 45-69].

Як підкреслює Г.Г. Фруменков, саме М.А. Колчин у 70-80-х рр. XIX ст. особисто оглянув усі місця ув'язнення, описав їх, увів до обігу низку документальних даних, які торкалися заслання в монастир і прослідкував долю багатьох в'язнів соловецької тюрми в окреслений період. Завдяки М.А. Колчину до нас дійшли ті документи, оригінали яких втрачені в радянську добу. В майбутньому історики соловецької в'язниці О.С. Пругавін, А.П. Іванов, М.М. Гернет у своїх фундаментальних виданнях фактично використовували дані М. Колчина.

Г.Г. Фруменков детально описує Соловецький монастир, порівнюючи його зі Шліссельбургською та Петропавлівською фортецями. Між ними було багато чого спільного, але й відмінного також: «Монастир знаходився далеко від центру, на острові, що на краю світу, який до всього ще дві третини року (з жовтня до кінця травня) був оточений льодом і геть відрізаний від світу...» [3, с. 5].

Історик пише, що у XVIII ст. місцем ув'язнення тут служили кам'яні каземати-ніші всередині Корожанської, Головленкової та інших башт. Вони нагадували «печеровидний простір неправильної форми від 2 до 4 аршин довжини, 1,5–3 аршин ширини. Кам'яна лавочка (місце для сидіння та спання) – весь інтер'єр клітки. В деяких відокремлених баштових казематах в'язень міг спати лише напівзгнувшись. Через усю товщину стіни прорубували віконце, перегороджене трьома рамами і двома металевими решітками. У клітці була вічна напівтемрява, сиро й холодно» [3, с. 6].

У кам'яному мішку заживо замурували нещасних в'язнів. Багатьох із них кидали в ці гроби із зав'язаними руками й ногами, після тортур з вирваними язиками й ніздрями, інших ще й приковували ланцюгом до стіни.

Хто потрапляв у застінки Соловецького монастиря, того можна було викреслювати зі списку живих... Про них нічого не знали ні рідні, ні друзі, ніхто не бачив їхніх сліз, не чув їх стону, ні скарг, ні проклять. Минали роки, десятиліття, але крім вартового в'язні нікого не бачили. Більшість арештантів закінчували своє життя в казематах монастирського острогу. Сотні людей були замучені в цьому філіалі пекла тільки за те, що мали та відстоювали власні думки й переконання [3, с. 6].

У монастирі були значно страшніші земляні або ж, вірніше, підземні тюрми, які нагадували часи середньовічної інквізиції. Вони також широко використовувались у XVII ст.

Земляна тюрма – це вирита в землі яма, глибиною 2 метри, обкладена по краях цеглою і покрита зверху дощатим настилом, на який насипалась земля. В кришці прорубувалась дірка, яка закривалась лядою, замикалась на замок. Сюди опускали в'язня та харчі для нього. Спав арештант на солом'яній підстилці.

Ув'язнення в земляну тюрму вважалось найтяжчим покаранням. Важко уявити більше варварство, ніж те, коли живу людину «навічно» опускали у виритий в землі темний і сирий погріб, часто після езекуції, закованого в «метал».

У земляних тюрмах водились пацюки, які часто нападали на беззахисного арештанта. Відомі випадки, коли дрібні хижаки об'їдали ніс і вуха колодників. Давати їм будь-які предмети для захисту від тваринок суворо заборонялось [3, с. 7].

В'язні земляних тюрем роками не бачили сонця, не відрізняли дня від ночі, втрачали рахунок дням, тижням і рокам. Тільки деяких із них інколи виймали з ями, вели до церкви, а по закінченні служби знову опускали туди ж [3, с. 8].

Г.Г. Фруменков детально описує порядок заслання на Соловки, доставку арештантів в Архангельськ, а потім на острів, подробиці їх охорони .

Наїдками в'язнів не балували: годували «хлібом сльозним» і водою. Тільки з другої половини XVIII ст. більшості ув'язненим почали видавати чернечу норму (9 крб. на рік) [3, с. 12].

Крім звичайних, у монастирській тюрмі утримували «особливо небезпечних злочинців» із числа секретних, яких привозили в монастир без зазначення не лише вини, але й імені та прізвища. Безіменні арештанти мали клички або номери й утримувались у відокремлених місцях або ж у спеціально обладнаних для них казематах.

Важливі секретні арештанти, що присилялись з приписом (щоб ні вони нікого, ні їх ніхто бачити не міг), отримували на руки кормові гроші й караульні солдати купували їм харчі. Із камер їх ніколи не випускали.

Як правило, засиляли в Соловецький монастир безтерміново. Грамоти XVIII ст. насичені фразами: «послати до кончини живота його нікуди не ісходно», «навічно», до часу виправлення. Цим пояснюється тривалість перебування в'язнів в острозі Соловецького монастиря. Більшість страждали у казематах по 15, 40 і більше років. Петро Калнишевський просидів у одиночній камері 25 років, сліпий селянин Василь Думнов понад 30 років. Своєрідний «рекорд» встановив «вічний в'язень» Антон Дмитрієв. Він провів у монастирі 63 роки, із них 48 у одиночному ув'язненні [3, с. 13].

Суворість режиму залежала від настоятеля монастиря, котрий був «найпершою владою» на острові, повним і необмеженим господарем з комендантськими правами. Жорстокістю по

відношенню до соловецьких в'язнів славились усі соловецькі ігумени. Вони добровільно й ревно виконували обов'язки жандармів [3, с. 15].

Зберігся перший по часу (XVIII ст.) опис жахів монастирської неволі, зафіксований Максимом Пархомовим. Той писав, що з великою радістю готовий піти на каторгу в Петербург, ніж бути «в цьому на краю світу, заморському, темному й холодному, прегіркому й найсумнішому місці» [3, с. 16].

Ще один ув'язнений архімандрит одного з монастирів Г. Спичинський та арештант Пархомов просили, як милостиню, каторги, лиш би не бути заживо похороненими в казематах [3, с. 16].

У розділі «Політичні в'язні» окремих підрозділ має назву «Останній кошовий Січі Запорозької». Він розпочинається з детальної інформації про перших засланців і ув'язнених українців у Соловецькому монастирі початку XVIII ст. Це були люди з оточення Кочубея та Іскри.

Г.Г. Фруменков стверджує, що серед «найвідоміших синів «плодовитої матки козацької», ув'язнених у XVIII столітті до Соловецької фортеці був Петро Іванович Калнишевський – останній кошовий Запорозької Січі» [3, с. 44]. Автор наголошує, що свій високий пост кошовий займав десять років поспіль, за «його спиною стояла козацька старшина, ставлеником якої він був» [3, с. 44]. Отаман – особисто багата людина. При арешті П.І. Калнишевського в його зимівниках (хуторах) описано 639 коней, 1076 голів великої рогатої худоби, 14045 овець і кіз, 2175 пудів пшениці та жита [3, с. 44].

Історик, ретельно опрацювавши матеріали Центрального державного архіву давніх актів (далі – ЦДАДА), пише про доноси на кошового, які регулярно надходили в Петербург. Взагалі, як зазначає автор, «при Катерині ... доноси заохочувались урядом і суспільство було заражене ними, ніхто не міг бути застрахованим від звинувачень в державному злочині» [3, с. 44]. У січні 1767 р. полковий старшина П. Савицький власноручним листом повідомляв Петербург, що «кошовий отаман разом із військовим писарем і військовим суддею готуються в найближчий місяць зрадити Росії... найвища старшина вже домовилась вибрати у війську двадцять людей добрих і послати їх до турецького імператора з проханням прийняти під турецьку протекцію» [3, с. 44].

Г.Г. Фруменков розповідає про військову звитягу кошового, який разом із запорожцями мужньо воював з кримськими татарами та турками під час російсько-турецької війни 1768-1774 рр. За хоробрість П. Калнишевський був нагороджений (у середині кампанії) золотою медаллю, обсипаною діамантами, а війську запорозькому оголошено подяку [3, с. 45]. Історик наголошує на високій оцінці новоросійським генерал-губернатором Г. Потьомкіним заслуг П. Калнишевського перед державою.

Окремо описує дослідник знищення Запорозької Січі 4 червня 1775 р., арешт козацької верхівки, указ Катерини II від 3 серпня 1775 р. про узаконення знищення осередку вольностей через «образу нашої І.В. та поступки й нахабство, які проявились цими козаками в непокорі нашим височайшим повелінням» [3, с. 45]. Після арешту П. Калнишевський безслідно зник. Лише через сто років історик П.С. Єфименко, перебуваючи на засланні в Архангельській губернії, під час випадкової розмови влітку 1862 р. зі старожилами біломорського села Ворзогори, почув про кошового отамана [3, с. 46]. А 1863 р. в архіві Архангельської міської канцелярії розшукав «Дело по сообщению государственной военной коллегии конторы об отсылке для содержания в Соловецкий монастырь кошевого Петра Кальнишевского, июля 11 дня 1776 года».

Г.Г. Фруменков детально прослідковує долю П. Калнишевського після знищення царатом Січі. Спочатку кошовий разом із військовим писарем та суддею потрапляє в Москву, де всіх трьох посадили в контору Воєнної колегії до остаточного визначення їх подальшої долі. Як зазначає історик, уряд не хотів судити останніх представників влади Січі Запорозької. Він вирішив «розквитатися з ними безшумним адміністративним шляхом», адже «такі методи розправи... цілком влаштовували царизм», «беззаконня не бентежило його» [3, с. 47].

Урядовий сенат ознайомив синод із доповіддю Г.О. Потьомкіна від 14 травня 1776 р., в

якій П.І. Калнишевського звинувачував «у здійсненні надзвичайно великого віроломного буйства... злочинах перед її імператорської величності престолом... за що заслуговує, за всією справедливістю, смертної кари» [3, с. 47]. Але Г.О. Потьомкін, «враховуючи душі вашої (імператриці. – Г.К.) супутницю добродіяння», просить замість страти відправити кошового на вічне утримання в Соловецький монастир.

Г.Г. Фруменков наголошує на «особливій «турботі» про «головного злочинця» – колишнього отамана низового запорозького війська. Начальнику соловецької тюрми пропонувалось «в'язня, який присилається, утримувати за неослабним караулом солдатів, що перебувають у монастирі» [3, с. 48].

25 червня 1776 р. П. Калнишевського вивезли з Москви до Архангельська. Як констатує дослідник, «конвой складався з семи осіб: секунд-майора першого Московського піхотного полку Олександра Пузиревського, унтер-офіцера та п'ятьох рядових. Воєнна контора дала Пузиревському вказівку, щоб він «утримував арештанта в пильному нагляді та в дорозі від всякого зі сторонніми спілкування позбавляв» [3, с. 49].

Далі дізнаємось, що 11 липня П. Калнишевського доставили в Архангельськ, а звідти «на найнятому в купця Вороніхіна за двадцять карбованців судні перевезли на Соловки і здали архімандриту на вічне ув'язнення. На підмогу караулу не по розуму старанний архангеломіський губернатор Є. Головцин послав із губернської роти сержанта і трьох рядових, яких дозволив залишити в монастирі для охорони каземату колишнього кошового» [3, с. 49]. 30 липня соловецький настоятель повідомляв у синод, що прийняв арештанта П. Калнишевського й утримувати буде його згідно царського указу. «Утримується безвипускно з монастиря і позбавлений не лише листування, але і будь-якого зі сторонніми людьми спілкування за неослабним караулом солдатів», – так писав кожного разу навпроти прізвища Калнишевського архімандрит у відомостях, які періодично надсилав у синод [3, с. 49].

Г.Г. Фруменков категорично заперечує твердження П.С. Єфименка про те, що «для перевезення майна Калнишевського з Москви до Архангельська зайнято було шість підвод із дев'яти, які складали потяг Пузиревського» [3, с. 49]. Адже П.С. Єфименко взяв інформацію про кількість возів із листа майора супроводу до Головцина. Але там ніде не йшла мова про майно кошового, це так само могли бути й речі самого майора.

Насправді, військові цінності й усе особисте майно кошового було конфісковано. Він прибув до Архангельська без речей. Ніякого майна не завантажував на судно Вороніхіна. В монастир П. Калнишевський нічого не привіз, крім одягу, який був на ньому. Тому в справі кошового немає «описів шкарба», наявних у інших арештантських справах. Лише 330 крб., відпущених казною на утримання колишнього отамана, передав монастирській владі О. Пузиревський. Коли ж ці гроші почали закінчуватись, монастир звернувся до Головцина (лист від 23 червня 1777 р.) з проханням перевести на наступний рік призначену колоднику суму, щоб «оний кошовий за відсутності собі харчування не міг потерпати голоду і в інших потребах недостачу». Зайве говорити про те, що монахи вимагали б чогось, якби П.Калнишевський привіз із собою шість возів добра [3, с. 50].

У Соловецькому монастирі П. Калнишевського кинули в один із найжахливіших казематів Головленкової тюрми, який знаходився в башті з однойменною назвою, що в південній частині фортечної стіни.

Ув'язнення було жахливим, умови існування – нелюдські. Далі Г.Г. Фруменков дослівно передає текст опису каземату, в якому сидів Калнишевський, зроблений М.О. Колчиним.

Залишається додати, що стеля комірчини «великого злочинця» мало чим різнилася від решета й П. Калнишевський не раз приймав «холодний душ». Історик наводить зміст листа намісника ієромонаха Сімона архімандриту Ієроніму від 12 жовтня 1779 р. із проханням відремонтувати дах, адже від дощу «велика теча проходить, від чого і плаття у нього (П. Калнишевського – Г.К.) гние» [3, с. 51].

Тюремний режим на Соловках характеризувався особливою строгістю. П. Калнишевський перебував у клітці, безвихідно, був фактично заживо замуrowаний. Г.Г. Фруменков також стверджує, що козацького отамана виводили з камери лише тричі на рік:

на Пасху, Преображення та Різдво. З архівних документів не впливає і цього [3, с. 51].

Влітку П. Калнишевського постійно охороняло 4 солдати, водночас біля всіх інших вартувало по двоє. Взимку каземат під № 15, де перебував П. Калнишевський, охороняло троє солдатів, інших арештантів – по одному [3, с. 52].

Персональний склад варту був стабільний. Як правило, одні й ті ж караульні, причому, найнадійніші солдати монастирського гарнізону. Протягом багатьох років охороняли П. Калнишевського: Іван Матвеев, Антон Михайлов, Василь Нестюков, Василь Соханов. Очолював караул сам начальник соловецького загону – офіцер.

Г. Потьомкін постійно робив запити про те, чи живий ще П. Калнишевський.

Історик пише, що П. Калнишевському видавали по одному карбованцю на добу за рахунок конфіскованої казни та майна. У фондах Державного архіву Архангельської області (далі – ДААО) Г.Г. Фруменков віднайшов, що до 1781 р. ці кошти видавались регулярно, а потім настала затримка [3, с. 53].

Автор наводить матеріали з ЦДАДА, а саме з «Тетради данной конторой монастирського правління казначею ієромонаху Йоанну для записи видачі кормових денег бывшему Сечи Запорожской кошевому Петру Калнишевському». Зі справи видно, що один із караульних солдатів регулярно, раз на місяць, отримував у монастирського скарбника гроші на утримання арештанта, по одному карбованцю на добу, видавав розписку скарбнику й купував харчі [3, с. 53].

У кам'яному мішку Головленкової тюрми П. Калнишевський провів шістнадцять років, після чого йому відвели більш «комфортну» одиночну камеру поряд з куховарнею, де він просидів зачиненим ще дев'ять років.

Дослідник згадує про указ Олександра I від 2 квітня 1801 р. і «дарування прощення» колишньому кошовому. Петру Калнишевському було тоді 110 років; із них останні чверть століття арештант провів у одиночних казематах монастирських застінків. Незважаючи на таке тривале ув'язнення, він не втратив розуму. «Не можна не визнати, що це була справді богатирська, казкова натура, справжній запорозький дуб!», – підкреслює історик [3, с. 54]. Але вічна напівтемрява казематів зробила свою справу: П. Калнишевський осліп.

7 червня 1801 р. амністований отаман написав листа архангельському губернатору Мезенцову, де дякував уряду за запізнілі щедроти й просив дозволити йому «в помешканні цьому чекати зі спокійним духом кінця свого життя». Це рішення він не без гумору пояснював тим, що за двадцять п'ять років перебування в тюрмі до монастиря «звук повністю», а свободою зараз «і тут насолоджується сповна» [3, с. 54].

Г.Г. Фруменков називає дату смерті П. Калнишевського 31 жовтня 1803 р. у віці 112 років. Описує могилу останнього кошового, яка знаходилася на головному дворі Соловецького кремля перед Преображенським собором, поряд з могилами Авраама Паліцина та Петра Толстого. Згадує про надгробну плиту з сірого відполірованого граніту, передає текст епітафії на ній.

Історик також переповідає монастирську легенду про П. Калнишевського. Суть її: нібито після тривалого ув'язнення з'ясувалось, що Калнишевський-в'язень – невинний страждалець. Тому цар, звільнивши його, захотів хоча б якось винагородити отамана за перенесені муки й велів запитати, що той хоче собі в нагороду.

П. Калнишевський відповів: «Старий я став, мирські почесті мене не ваблять, багатство мені не потрібне; не прожити мені й того, що у мене є, одна у мене турбота: приготувати себе до майбутнього життя, а ніколи я цього не зроблю так добре, як у цьому святому помешканні; тому перше моє прохання дозволити дожити свій вік у Соловках, а друге прохання, якщо цар-батюшка хоче мене нагородити, нехай він накаже побудувати для ув'язнених справжню тюрму, щоб вони не поневірялися, як я в задушливих казематах фортеці» [3, с. 55].

Що П. Калнишевський ні в чому не винен було відомо уряду ще 1775 р., коли заарештували кошового, а не стало ясно в 1801 р., коли замученому в'язню цар «великодушно» дарував свободу.

Царизм загравав із керівництвом Січі до тих пір, доки була потреба в запорожцях, як у силі, яка брала участь у складі нерегулярних військ російської армії у військових походах, а в

мирний час несла сторожову прикордонну службу. До середини 70-х років XVIII ст. ситуація змінилася, Запоріжжя стало не потрібним царату. Воно з самобутнім демократичним устроєм перетворилося в нових умовах на більмо в очах царизму. Та виборна організація, яка зберігалася в козацькому стані не гармоніювала з самодержавною російською дійсністю. Царату не подобалась Запорозька Січ, як осередок вольності, бунтарства, антифеодальних настроїв і виступів. На Січ з надією дивилося закріпачене російське селянство. Втечі селян туди не припинялися [3, с. 56].

Уряд Катерини II проводив політику соціального й національного закабалення України. Січ була перешкодою цій політиці. Тому її знищили, а кошову старшину на чолі з П. Калнишевським замурували в монастирські тюрми.

П. Калнишевський став жертвою національно-колоніальної політики царизму. Він виявився без вини винним [3, с. 56].

Оскільки в дослідженні ми знаходимо детальну інформацію про супровід солдатами П. Калнишевського з Архангельська на Соловки, прізвища солдат, котрі вартували біля в'язниці кошового та інше, то актуальною буде наступна книга Г.Г. Фруменкова, де він подає відомості про службу, життя та побут солдатів на цьому острові.

У монографії Г.Г. Фруменкова «Соловецкий монастырь и оборона Поморья в XVI – XIX веках» [4] знаходимо цікаву інформацію про військову службу солдатів у Соловецькому монастирі. Автор наголошує, що «матеріальне становище монастирських солдатів було тяжким. Зі злиднів вони не виходили. Жалування солдатам не вистачало на прожиток для себе та сім'ї» [4, с. 71]. Детально вивчивши матеріали Центрального державного архіву давніх актів, історик прийшов до висновку про те, що не було жодного року, коли б солдати «не брали у монастирі в борг хліб, солону тріску, крупи...». За це їм вираховували із грошової платні «увесь піврічний грошовий оклад» [4, с. 71].

Безпросвітне життя «викликало невдоволення солдатів і скарги на важку долю». Автор віднайшов у архівах десятки одноосібних та колективних петицій до Соловецького архімандрита зі скаргами на те, що «військова служба з року в рік ускладнюється, а платня залишається незмінною» [4, с. 72].

Г.Г. Фруменков пише, що на 8 березня 1781 р. склад загону на Соловках, згідно списку, складав 109 осіб. Багато з них були хворі й не придатні до служби: «солдат Федір Іконников – мав біль у голові, його щоки викривились, ледве міг говорити та їсти; солдат Андрій Іванов – мав внутрішню хворобу шлунка; солдат Іван Титов – мав у голові болячку, часто втрачав свідомість, лівим оком не бачить; солдат Яків Маселгін – мав хворі ноги, втратив усі зуби...» [4, с. 74]. Лише навпроти 57 імен не було написано хвороб. Крім того, тривалість військової служби була досить великою. Наприклад, у 1790 р. солдатський стаж «Івана Черепанова складав 53 роки, Івана Титова 50 років...», подібна ситуація була в багатьох солдатів.

На Соловках частина особового складу (28 осіб) охороняла засланих і ув'язнених, частина – несла караул біля Святих, Микільських, Архангельських і Рибних воріт, біля порохової, збройної, різної та інших кладових палатах, в Сумському острозі, Кемському містечку, частина – супроводжувала арештантів під час їх доставки на острів, вела пошуки втікачів тощо.

Як зазначає історик, «служба була важкою, але її тяжкість зумовлювалась не стільки самою службою, а роботами на «святу обитель» [4, с. 75]. Дізнаємось також, що за службу солдати отримували з Архангельської губернської канцелярії грошовий оклад у сумі 3 крб. на рік і по 1 крб. 60 коп. на хліб у 1780 р. [4, с. 76]. Монастир вважав солдатів джерелом прибутків і використовував кожну можливість для збільшення своїх накопичень. Оскільки уряд не забезпечував солдатів обмундируванням, то монастир заробляв на реалізації поношених речей для них, здираючи платню втридорога. «Святі отці» також присвоювали собі частину жалування, яке надходило з казни солдатам та їхнім дітям. Інколи доходило до таких крайнощів: солдат Іван Євтифеев раптово помер, оскільки він отримав грошову платню та жито раніше, то монастир відібрав у його дружини і дітей невикористане на «користь монастирського приходу» [4, с. 78].

У книзі Г.Г. Фруменкова «Узники Соловецкого монастыря» [8] розкривається історія тюрми Соловецького монастиря XVIII – XIX ст. У ній іде мова про будівництво тюремних приміщень на Соловках, тюремний режим і долю відомих в історії постатей, які томились в соловецьких казематах.

Фундаментальна праця містить розділ «Політичні в'язні XVIII століття», де окремий підрозділ «Останній кошовий січі Запорозької» [8, с. 35-49] присвячений ув'язненню П. Калнишевського на Соловках. Його текст ідентичний тому, що поданий у вже проаналізованій книзі цього ж автора «Из истории ссылки в Соловецкий монастырь в XVIII веке» (1963).

Друге перевидання книги Г.Г. Фруменкова [5] збільшилося майже на 80 сторінок за рахунок розширення вступної частини, окремих сюжетів загального опису тюрми Соловецького монастиря та становища арештантів. У підрозділі, що стосується останнього кошового отамана Запорозької Січі, з'явилися деякі уточнення щодо конвоювання П. Калнишевського з Архангельська на Соловки [5, с. 70], його жахливих умов ув'язнення [5, с. 71], царського указу щодо помилування [5, с. 74], у тексті подається фото надгробної плити на могилі козацького керманіча [5, с. 75].

Зазначимо, що в 1970 р. вийшло третє видання книги Г.Г. Фруменкова [6], яке ідентичне попередньому.

У вступній частині переробленого видання книги Г.Г. Фруменкова за 1979 р. [7] подається детальна характеристика історіографії проблеми заслання та ув'язнення в Соловецькому монастирі. Зокрема, історик аналізує праці П.С. Єфименка, М.О. Колчина, В.С. Іконникова, О.С. Пругавіна, А.П. Іванова, М.М. Гернета та ін. Окремо згадує про статті з даної тематики, опубліковані на сторінках журналу «Соловецкие острова» (1924-1930).

У розділі першому «Тюрма Соловецького монастиря в XVI – XVIII століттях» автор подає загальну характеристику Соловецького монастиря не лише «як ідеологічного центра північної Росії, проповідника християнства і місця чернечих молитов, але і як державної політичної тюрми» [7, с. 9]. Дослідник вкотре наголошує, що «по жорстокості режиму соловецький острог не мав собі рівних» [7, с. 10]. Понад три десятки сторінок книги присвячені ретельному опису становища арештантів і в'язнів. У окремому підрозділі розкриваються жахливі умови ув'язнення та мученицька доля останнього кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського [7, с. 82-96]. Г.Г. Фруменков зазначає, що «одинокі, самотні ув'язнення було найбільш дієвим засобом упокорення інакомислячих» [7, с. 212]. Десятиліття жахливих умов утримання «ламали» в'язня, робили з нього «тихого, покірнього, смиренного» [7, с. 212]. Понад чотири століття Соловецький монастир був місцем «страждань, мук борців проти царизму та самодержавно-кріпосницької ідеології», чи взагалі «неугодних йому людей» [7, с. 213].

Отже, не дивлячись на те, що в радянську добу, всупереч історичній правді, образ П. Калнишевського всіляко спотворювався, фальсифікувався, або ж покривався таємницями, залишаючи місце для різного роду інсинуаціям, перекрученням та науковому невігластву, знаходились і такі поодинокі історики, які прагнули об'єктивно відобразити постать кошового отамана. Серед них слід виділити радянського вченого-педагога Г.Г. Фруменкова, більшість праць якого присвячені історії Соловецького монастиря, долі його в'язнів. Чільне місце у його фундаментальних дослідженнях займає славетний П. Калнишевський, зокрема, детально розкривається соловецький період його біографії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Колчин М.А. Ссылные и заточенные в остроге Соловецкого монастыря / М.А. Колчин // Русская старина. – 1887. – Кн. X. – С. 45-69.
2. Мы Вас помним! / Ред и сост. С.Ю. Ключев. – Архангельск: Добровольное культурно-просвет. общество «Норд», 2005. – 50 с.
3. Фруменков Г. Из истории ссылки в Соловецкий монастырь в XVIII веке / Г. Фруменков. – Архангельск: Книжн. изд-во, 1963. – 96 с.

4. Фруменков Г.Г. Соловецкий монастырь и оборона Поморья в XVI – XIX веках / Г.Г. Фруменков. – Архангельск: Книж. изд-во, 1963. – 140 с.
5. Фруменков Г.Г. Узники Соловецкого монастыря / Г.Г. Фруменков. – Архангельск: Северо-Западное книж. изд-во, 1968. – 200 с.
6. Фруменков Г.Г. Узники Соловецкого монастыря / Г.Г. Фруменков. – Архангельск: Северо-Западное книж. изд-во, 1970. – 200 с.
7. Фруменков Г.Г. Узники Соловецкого монастыря / Г.Г. Фруменков. – Архангельск: Северо-Западное книж. изд-во, 1979. – 224 с.
8. Фруменков Г.Г. Узники Соловецкого монастыря. Политическая ссылка в Соловецкий монастырь в XVIII – XIX веках / Г.Г. Фруменков. – Архангельск: Северо-Западное книж. изд-во, 1965. – 120 с.

Коцур Г. Соловецкий узник Петр Калнышевский в научном наследии советского ученого-историка Г.Г. Фруменкова.

В статье охарактеризованы научные труды советского ученого-историка Г.Г. Фруменкова, посвященные соловецкому периоду биографии последнего кошевого атамана Запорожской Сечи Петра Калнышевского.

Ключевые слова: Г.Г. Фруменков, научные труды, Соловецкий монастырь, П. Калнышевский, кошевой атаман, узник.

Kotsur G. Prisoner of solovky Petro Kalnyshevsky in scientific legacy of soviet historian G.G. Frumenkov.

The article characterized the scientific works of Soviet historian G.G. Frumenkov, which are dedicated to the Solovetsky period of biography of the last ataman of Zaporozka Sich Petro Kalnyshevsky.

Keywords: G.G. Frumenkov, Proceedings, Solovetsky Monastery, P. Kalnyshevsky, ataman, the prisoner.

Одержано 01.10.2012